

Хулоса. Араб тилида воситасиз тўлдирувчи, унинг ифодаланиши ва ишлатилиш ўрнини ўрганиш қуйидаги хулосаларга олиб келади:

1. Тўлдирувчи воситали ва воситасиз бўлади. Иш-ҳаракатнинг объектини билдириб, “кимни?”, “нимани?” сўроқларига жавоб бўлувчи тўлдирувчи воситасиз тўлдирувчи дейилади.

2. Араб тилида воситасиз тўлдирувчи – المفعول به – мафъул биҳи, деб номланиб асл тушум келишигидаги исмлар таркибида ўрганилади ва энг кўп ишлатиладиган гап бўлакларидан биридир.

3. Нахвшунос олимлар воситасиз тўлдирувчини икки турга бўлганлар, булар аниқ ва яширин المفعول به лардир. Гапда у тушиб қолиши ҳам мумкин. Уни араб нахвида “тақдирда мавжуд бўлиш” деб айтилади.

4. Гапда тўлдирувчининг келиши феълга боғлиқ бўлади ва ўтимли феъллар أفعال متعدية ўзидан кейин “кимни?”, “нимани?” сўроқларига жавоб бўлувчи воситасиз тўлдирувчининг келишини талаб этади.

Нахвшунос олимлар воситасиз тўлдирувчини талаб қилувчи мана шу ўтимли феълларни ҳам тўрт турга бўладилар ва уларни битта, иккита ва учта воситасиз тўлдирувчининг келишини талаб қилувчи ҳамда от-кесимли гапнинг эга ва кесимини воситасиз тўлдирувчига айланттирувчи феъллар, деб номлайдилар.

ЎЗБЕК ТИЛИДАГИ АРАБИЙ ИСМЛАРНИНГ ЛЕКСИК-СЕМАНТИК ХУСУСИЯТЛАРИ

ОРИФХЎЖАЕВ НОСИРХЎЖА

Катта ўқитувчи, ТДШИ

Аннотация. Ушбу мақола киши исмларининг ўзбек тили луғавий бойлигининг таркибий қисми эканлиги, бу исмлар ўзбек халқининг улкан маданий ва маънавий қадриятининг ажойиб дурдоналаридан биридир. Чунки бу исмларда халқимиз босиб ўтган машаққатли ва зиддиятли тарихий йўл, кенг халқ оммасининг турли-туман орзу-умидлари, армонлари, фалсафий, диний, маънавий-ахлоқий, тарбиявий-эстетик қарашлари, эътиқодлари, ўзига хос одат ва расм-русумлари, инсонга бўлган ҳурмат эҳтироми, фарзандига қаратилган муҳаббати ўз ифодасини топган.

Исм қўйилиши эстетик ва этик тамойиллар, исм танловчиларнинг орзу-истаклари, расм-русумлари, диний эътиқод, дунёқараши, миллий хусусият ва бошқаларга боғлиқ. Ўзбек оилаларида исм қўйишда ижтимоий шарт-шароитлар, ота-онанинг ижтимоий-синфий табақаси, хўжалик фаолияти ҳам маълум аҳамиятга эга бўлган.

Маълумки, ўзбек тилидаги аксарият исмларни араб тилидан кирган исмлар ташиқил этади. Улар араб тилидаги сифатдошдан, масдар – ҳаракат номи ҳамда изофа бирикмали отлардан иборат. Бундан ташиқари, ўзбек тилида ажнабий тилдан кирган араблашган отлар ҳам бор. Айниқса, фарзандларга ном қўйилаётганда уларни асл шаклидагига мос тарзда имловий, фонетик ва сематик жиҳатларини эътиборга олиб қўйиш ҳам этик, ҳам эстетик жиҳатдан катта аҳамиятга эга.

Таянч сўз ва иборалар: исм, от, маданий ва маънавий қадриятлар, эстетик ва этик тамойиллар, антропонимия, ономастика, истилоҳий маъно, фонетик ва имловий қоидалар, лексик қатлам.

Аннотация. Эта статья является неотъемлемой частью узбекского словаря, который является одним из великих шедевров огромной культурной и духовной ценности узбекского народа. Потому что в этих именах сложный и противоречивый исторический путь нашего народа, надежды и чаяния широких масс, их мечты, философские, религиозные, духовные, нравственные, образовательные и эстетические взгляды, убеждения, обычаи и традиции, а также уважение к людям. Отражены его любовь и привязанность к своему ребенку.

Название зависит от эстетических и этических принципов, пожеланий претендентов, обычаев, религиозных убеждений, мировоззрения, национальной идентичности и так далее. Социальные условия, социальный класс и экономическая деятельность также были важны для именования узбекских семей.

Хорошо известно, что большинство имен в узбекском языке – арабские. Они состоят из арабского прилагательного, называющего название движения, и существительных с суффиксом. Кроме того, есть арабские существительные в узбекском языке, которые происходят от иностранных языков. Особенно при именовании детей важно учитывать их орфографические, фонетические и семантические аспекты в соответствии с их первоначальной формой.

Опорные слова и выражения: имя, существительное, культурные и духовные ценности, эстетические и этические аспекты, антропонимия, ономистика, терминология, фонетические и орфографические правила, лексический слой.

Abstract. This article is an integral part of the Uzbek dictionary, which is one of the great masterpieces of the enormous cultural and spiritual value of the Uzbek people. Because in these names the complex and contradictory historical path of our people, the hopes and aspirations of the masses, their dreams, philosophical, religious, spiritual, moral, educational and aesthetic views, beliefs, customs and traditions, as well as respect for people. His love and affection for his child is reflected.

The name depends on aesthetic and ethical principles, wishes of applicants, customs, religious beliefs, worldview, national identity and so on. Social conditions, social class, and economic activity were also important for naming Uzbek families.

It is well known that most names in Uzbek are Arabic. They consist of an Arabic adjective calling the name of the movement, and nouns with a suffix. In addition, there are Arabic nouns in Uzbek, which come from foreign languages. Especially when naming children it is important to consider their spelling, phonetic and semantic aspects in accordance with their original form.

Keywords and expressions: name, noun, cultural and spiritual values, aesthetic and ethical aspects, anthroponamy, onomastics, terminology, phonetic and spelling rules, lexical layer.

Киши исмлари тилимиз луғавий бойлигининг таркибий қисмидир. Ўзбек тили тарихий даврларда юзага келган хилма-хил исмларга жуда бой бўлиб, бу номлар ўзбек халқининг узоқ маданий ва маънавий қадриятининг ажойиб дурдоналаридан биридир. Чунки бу номларда халқимиз босиб ўтган зиддиятли тарихий йўл, кенг омманинг турли-туман орзу-умидлари, армонлари, фалсафий, диний, маънавий-ахлоқий, тарбиявий эстетик қарашлари, қадимий ўтмишидан гувоҳлик берувчи эътиқодлари, ўзига хос расм-русумлари, инсонга бўлган ҳурмат-эҳтироми, фарзандига қаратилган меҳр-муҳаббати ўз ифодасини топган.

Исм (араб. **إِسْم** – ном) кишига туғилганда бериладиган шахсий исм. “Исм” термини ўзбек тилига араб тилидан VII асрда ўтган, унга қадар қадимий туркий от (ät) сўзи қўлланилган. Одатда, чақалоққа исмни ота-онаси, қариндош-уруғ, оиладаги кекса кишилар танлайдилар. Қандай исм қўйилиши эстетик ва этик тамойиллар, исм танловчиларнинг орзу-истаклари, расм-русумлари, диний тасаввур, дунё қараши, миллий хусусият ва бошқаларга боғлиқ.

Илгарилари эшон, домланинг маъқуллаши, танланган исмни чақалоқнинг қулоғига азон ўқиб айтиш, чақалоқнинг танасидаги белгиларга қараб исм қўйиши ва ҳ.к. исм тўйи ўтказиш одати ҳам бўлган.

Исм қадимий даврларданоқ якка шахсни фарқлаш, индивидуаллаштириш эҳтиёжи туфайли пайдо бўлган. Қадимги исмлар турдош отлар асосида вужудга келган. Шу сабабли уларнинг этимологиясини осонлик билан аниқлаш мумкин. Ҳар бир халқдаги исмлар ўз семантикасида аксарият ҳолларда табиатни, наботот ва ҳайвонотни акс эттиради.

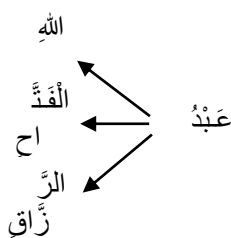
Диёримизда ислом дини кириб келишидан аввал ва ундан кейин ҳам исм қўйишда турли иримлар ва анъаналарга риоя қилинган. Улардан энг муҳими исмни қандайдир сеҳрли кучга эга бўлган ҳодиса деб билишдир. Умуман, фикрнинг, сўзнинг, шунингдек, исмнинг сеҳрли кучига ишониш, кишининг тақдири ва бахтини исмга боғлаш хосиятли ва хосиятсиз исмлар тўғрисидаги нотўғри тасаввурларни келтириб чиқарган.

Исм қўйишда ижтимоий шарт-шароитлар, ота-онанинг ижтимоий-синфий табақаси, хўжалик фаолияти ҳам маълум аҳамиятга эга бўлган.

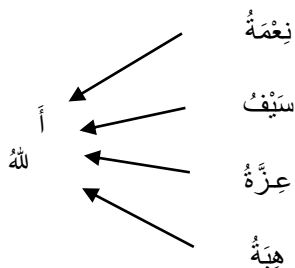
Марказий Осиё халқлари, жумладан, ўзбекларда учрайдиган бой, бек, хон, хўжа антропонимик лексемалар шахснинг синфий-табақавий аҳволини ифодалаган.

Ислом дини вужудга келиб монотеистик динга айланганидан сўнг Қуръони каримдаги пайғамбарларнинг исмлари жаҳондаги кўпгина халқларда оммавий исмлар бўлиб қолди. Баъзан исмни талаффуз этишдаги ўзгаришлар юзага келди. Пайғамбаримиз Муҳаммад (мақталган, кўкка кўтарилган с.а.в.) – ўзбекларда Муҳаммад, Маҳамат, Мамат, кавказ халқларида Магомед, русларда Мухамед шаклида мавжуд. Бундан ташқари, ислом динининг кенг ҳудудларга ёйилиши билан Осиё ва Африкадаги кўпгина халқларда, жумладан, Марказий Осиёда ўзбекларда араб исмлари Усмон, Умар, Аҳмад, Зайнаб, Зулайҳо, Фотима ва бошқа исмлар кенг тарқалган. Ислом дини Марказий Осиё халқларининг исм бериш одатига катта таъсир кўрсатган. Ислом ақидаларига амал қилинган ҳолда инсон Оллоҳнинг кули деб тасаввур қилинган ва ўшанга мос номланган.

Бунда Оллоҳнинг 99 та гўзал исмига عَبْدُ (‘абдул-қул) сўзи қўшиб, фарзандларга исм қўйилган (Абдулло, Абдуфаттоҳ, Абдураззоқ ва х.к.) Тилшуносликда кишилар исмларини ўрганадиган алоҳида соҳа антропонимика деб аталади. Исмни тил факти сифатида оно-мистика ўрганади.

Шунингдек, Аллоҳ (اللَّهُ) номи билан изофа бирикмасида келган бошқа исмлар ҳам кенг тарқалган.

Пайғамбаримиз Муҳаммад (с.а.в.) кишиларга кулгили ва ҳақоратомуз исмларни қўйишга ва айниқса, эски мажусийлик давридан қолган маъбудлар исмларига қарши кескин курашганлар. Бундай исмлар жуда кўп бўлган. Бироқ ҳозирда ҳам жоҳилия давридаги маъбуд Маноф билан боғлиқ бўлган исм Абдуманоф ханузгача сақланиб қолган. Абдуманоф исми пайғамбаримиз Муҳаммад (с.а.в.) боболарининг исми бўлган. У киши ниҳоятда инсонпарвар ва саҳоватли инсон бўлганлари учун бу исм сақланиб қолган бўлса ажаб эмас. Абдуманоф – олийжаноб маъносини англатади. Ҳаттоки Абдуллоҳ исми ҳам одамларга жоҳилия даврида берилган.

Юқорида таъкидланганидек, чақалоқнинг танасидаги белгиларга қараб исм қўйилган. Агар боланинг баданида хол бўлса, Хол, Холмат (Холмуҳаммад), Холмурод, Холбек каби исмлар қўйилиши мумкин. Бироқ баъзи ҳолларда бундай муносабат билан ўғил болаларга Холид, қиз болаларга эса ўринсиз равишда Холида деб исм қўйилади. Аслида бу исмнинг танадаги белгига ҳеч қандай алоқаси йўқ. Холид араб тилида абадий, ўлмас, барҳаёт маъноларига эга. Бундан ташқари, ўзбеклар ўз фарзандларига бевосита ислом дини, унинг турли сифат ва фазилатларини ифодаловчи исмларни ҳам қўядилар. Масалан: Жалолиддин (арабча) – диннинг улуғлиги, азаматлиги маъноларини беради. Истилоҳда эса дин масалаларида азамат, кучли бўлсин, деган ният билан шундай исм қўйилади¹.

Жамолиддин (арабча) – диннинг жамоли, истилоҳий маъноси диннинг баркамоллиги, равнақи демакдир.

Асомиддин (арабча) – عَصَامُ сўзининг маъноси айнан тутқич, истилоҳий маъносини олганда диннинг таянчи, кўмаги деб изоҳлаш мумкин.

Алауддин (арабча) – (عَلَاءُ الدِّين) юксаклик, баландлик, баланд (юксак) мавқе. Исмнинг истилоҳий маъноси диннинг юксаклиги, баланд мавқеи.

Бироқ айрим ўзбек исмлари баён қилинган китобларда бу исмнинг маъноси нотўғри талқин этилган. Чунончи “Исмлар китоби”да “ало” сўзининг 2 та маъноси бор; ало – огоҳ бўл, ало – усти. Исмнинг истилоҳий маъноси эса диндан огоҳ бўл ёки дин устунлиги деб берилган². Сўз талқинида, “ало” сўзи бир вақтнинг ўзида ҳам юклама (синтактик конструкция), ҳам усти, устки томони, яъни от маъносида берилган. Араб тилида ҳам юклама, ҳам от вазифасида келадиган сўз йўқ.

Ўзбек тилидаги арабий исмларнинг فَاعِلٌ, مَفْعُولٌ, فَعِيلٌ қолипида ясалган шакллариининг муаннас шакли كَرِيْمٌ, حَمِيْدٌ, سَلِيْمٌ қўшимчаси қўшиб ясалади ва охири “а” деб талаффуз қилинади:

كَرِيْمٌ – *карима*

حَمِيْدٌ – *ҳамида*

سَلِيْمٌ – *салма*

Карима – Карим

Ҳамида – Ҳамид

Салма – Салим

Ўзбек исмлари орасида орттирма даража сифатларидан ясалган отлар ҳам салмоқли ўринни эгаллайди.

كَبِيْرٌ катта, улуғ, буюк;

أَكْبَرُ кўп. كُبْرَى

мн. أَكْبَرُ

Энг катта, энг улуғ, буюк;

عَظِيْمٌ, улуғ, буюк, азим;

أَعْظَمُ кўп. أَعْظَمُ

Энг буюк;

كَامِلٌ – тўла, тўлиқ, комил, камолотга эришган, тўла етилган.

أَكْمَلٌ – энг етук, энг тўлиқ, мукаммал, бенуқсон.

كَرِيْمٌ – сахий, саҳоватли, илтифотли, марҳаматли, ҳимматли, қимматбаҳо.

¹ Hamdamova Z. Saralangan ismlar ma'nosi (Meaning of selected names). – T., 2014. – B. 14.

² Hamdamova Z. Saralangan ismlar ma'nosi (Meaning of selected names). – T., 2014. – B. 7.

أَكْرَمُ – энг олижаноб, саховатли, энг қимматли.

أَحْمَدُ – энг мақтовга лойиқ, сазовор демакдир. Бу от пайғамбаримиз Муҳаммад (с.а.в.)нинг сифатларидан бири саналади¹.

Ўзбек тилидаги айрим арабий исмлар аслида эркакларнинг исмлари бўлиб, ўзбек тилида асосан аёлларга берилади. Масалан:

مُبَارَكُ – муборак, барокатли, бахтли, қутлуғ, омадли, худонинг марҳаматига сазовор бўлган.

حَنِيفُ – ҳақиқий, чин, ҳаққоний, ягона Аллоҳга чин дилдан имон келтирувчи киши;

Сунний мазҳабининг асосчиси Имом Аъзамнинг нисбаси – Абу Ҳанифа (тўғри, рост йўл отаси (эгаси)).

Ўзбек исмлари орасида арабийлашиб ўзбек тилига кирган ажнабий исмлар бўлиб, улар ўзбек тилининг фонетик ва имловий қоидаларига мутаносиб равишда шаклланган.

Александр (юнонча) – мард, қўрқмас, довюрак жасурлар сардори, ҳимоя қилувчи.

Араб тилида “Искандар” тарзида жаранглайди.

Саламандра (юнонча) – ўзидан ўтни ўчирувчи модда чиқарадиган жонивор (шунинг учун ўтда қуймайдиган жонивор ҳисобланади). Араб тилида “Самандар” тарзида жаранглайди. Истилоҳий маъноси чидамли, иродали, мустаҳкам.

Қуйидаги исмлар Инжил ва Тавротда зикр этилган араблашган яхудийча отлар бўлиб улар ҳам ўзбек исмлари орасидан ўрин олган.

Иброҳим – қадимий яхудийча; Таврот ва Инжил китобларида Авраам шаклида келган “халқлар отаси” деган маънога эга².

Идрис – қадимий яхудийча; айнан ўқувчи, ўрганувчи демакдир³.

Илёс – қадимий яхудийча; айнан “Менинг тангрим Елиякин “Яҳё” деганидир. Бу маъно Инжилдан олинган. Аммо исмнинг истилоҳий маъноси “Аллоҳнинг кучи, қудрати ёки халқларнинг сеvimлиси, эъзозланган, қадрланган одам. Оби ҳаёт ичиб юрган Ҳизрнинг бошқа номи⁴.

Исмоил – қадимий яхудийча; айнан “худо эшитди” демакдир. Бу исмнинг тарихи қуйидагича: Иброҳим пайғамбарнинг аёли Сорадан фарзандлари йўқ эди. Иброҳим алайҳис-салом ҳамиша Аллоҳдан фарзанд ато этишини сўрарди. Пайғамбарнинг фарзандга бўлган иштиёқини сезган Сора уни ўз жорияси бўлмиш Хожарга уйлантириб қўяди ва Аллоҳнинг инояти билан Хожар ўғил туғади. Шунинг учун ҳам Иброҳим пайғамбар ўғлига “Худо илтижоимни эшитди” маъносида Исмоил деб ном беради. Исмоил араб халқининг отаси ҳисобланади. Қуръонда нақл қилинишича, араблар Исмоил наслидан тарқалганлар⁵.

Исроил – қадимий яхудийча; яхудий тилидаги Израил сўзининг арабча талаффузи демакдир. Муҳаммад Равшан Собитхон ўғлининг “Исмларнинг маънолари” китобида “Аллоҳ таоло йўлида курашувчи” деб изоҳланади⁶. Бироқ Берунийнинг “Асорул-боқия” асарининг изоҳида “Исроил – яхудийча сўз бўлиб, “Худо билан олишувчи” демакдир. Бу ном Ёқуб пайғамбарга унинг худо билан яширинча курашидан сўнг берилган (Таврот, Таквин китоби, XXXII боб, 28-бет). Шундан кейин у ҳам, Ёқуб ҳам Исроил номи билан атала бошлади.

¹ Hamdamova Z. Saralangan ismlar ma'nosi (Meaning of selected names). – Т., 2014. – В. 6.

² Hamdamova Z. Saralangan ismlar ma'nosi (Meaning of selected names). – Т., 2014. – В. 20.

³ Ibid. – В. 90.

⁴ Ibid. – В. 20.

⁵ Ibid. – В. 22.

⁶ Muhammad Ravshan Sobitxon o'g'li. Ismlarning ma'nolari (Meaning of names). Т. 2. – Т., 2016. – В. 31.

Лекин Исроил исми кўпроқ қўлланиб, бу ном билан баъзан бутун яхудий халқи бани Исроил, яъни “Исроил авлодлари” деб аталди тарзидаги шарҳ берилган¹.

Сора – қадимий яхудийча; танланган, сараланган, энг аъло, тоза, покиза маъноларини билдиради.

Юқоридагилардан кўриниб турибдики, ўзбек тилидаги арабий исмларнинг лексик қатлами жуда ранг-баранг, қадимий, сермазмун. Уларнинг мазмун-моҳиятини билиш ўзбек ўғил-қизларига ярашадиган муносиб пурмаъно гўзал исмларни қўйиш имконини беради. Бундан ташқари, қуйиладиган исмларни айнан асл шаклидагича мос тарзда имловий, фонетик ва семантик жиҳатларини эътиборга олиб қўйиш эстетик жиҳатдан муҳим аҳамият касб этади.

ОММАВИЙ АХБОРОТ ВОСИТАЛАРИНИНГ АРАБ АДАБИЙ ТИЛИ РИВОЖИДАГИ ЎРНИ

ЗАЙНУТДИНОВА ШИРИН

Катта ўқитувчи, ТДШИ

Аннотация. Мазкур мақолада араб адабий тилининг ривожини ва унинг омма орасида тарқалишида оммавий ахборот воситалари – вақтли матбуот, телевидениенинг ўрни жуда беқиёс эканлиги борасида баъзи фикр-мулоҳазалар баён этилган. Бунда араб адабий тилининг халқаро мулоқот тили, бадиий адабиёт тили сифатида қўлланилиши билан бир қаторда, араб адабий тилининг бошқарув ва давлат муассасалари иш юритиши ҳужжатларида, мактаб ва ўқув муассасаларида таълим тили сифатида, ижтимоий-сиёсий, ўқув ва илмий адабиётларда ҳам акс этишини кўришимиз мумкин. Араб давлатлари кўп бўлганлиги сабабли ҳар бир араб давлатида ўзининг ҳудудий адабий тил вариантлари мавжудлиги ҳақида ҳам сўз боради.

Таянч сўз ва иборалар: араб адабий тили, вақтли матбуот, радио, телевидение, калькалаш, иқтибос, атама, ўзлашган сўзлар.

Аннотация. Эта статья дает некоторое представление о роли средств массовой информации – прессы и телевидения в развитии и популяризации арабского литературного языка. Наряду с использованием арабского литературного языка в качестве средства международного общения, языка художественной литературы, он используется в качестве языка обучения в административных документах школ и учебных заведений, социальных и политических, образовательных и в научной литературе. Тот факт, что арабские страны так многочисленны, также предполагает, что у каждой арабской страны есть свои региональные варианты литературного языка.

Опорные слова и выражения: арабский литературный язык, пресса, радио, телевидение, калькирование, сноска, термин, заимствованные слова.

Abstract. This article gives some insight into the role of the media – the press of time and television in the development and popularization of the Arabic literary language. In addition to using the Arabic literary language as the language of international communication, the language of fiction, the Arabic literary language is used as the language of instruction in administrative and administrative documents of schools and educational institutions, social and political, educational and in scientific literature. The fact that the Arab countries are so numerous also suggests that each Arab country has its own regional literary language.

Keywords and expressions: Arabic literary language, time press, radio, television, background, quotes, terms, words.

¹ Абу Райхон Беруний. Асорул-боқия. – Т., 1968. – В. 430.